

УДК 373.21

ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ЯК ПРЕВЕНТИВНА ОСНОВА ПОПЕРЕДЖЕННЯ НЕГАТИВНИХ ПРОЯВІВ У ЇХ ПОВЕДІНЦІ

Пихтіна Н.П.

У статті теоретично обґрунтована проблема виховання культури поведінки дітей дошкільного віку, проаналізовано зміст компонентів культури поведінки особистості, спрогнозовано превентивний характер виховання дошкільників. Ключові поняття: негативізм, негативні прояви поведінки, відхилення у поведінці, культура поведінки, превентивний характер виховання, попередження.

В статье рассмотрены особенности воспитания культуры поведения детей дошкольного возраста, проанализировано содержание компонентов культуры личности, а также осуществлено прогнозирование превентивных возможностей воспитания культуры поведения дошкольников. Ключевые понятия: негативизм, негативные проявления в поведении, отклонения в поведении, культура поведения, превентивный характер воспитания, предупреждение.

The article gives theoretical substantiation to the peculiarities of formation of preschool children's culture of behavior. The content of the culture of behavior components of a personality is analyzed and the preventive character of preschool children upbringing is prognosticated. Key words: negativism, negative behavior, delinquent behavior, culture of behavior, preventive, prevention.

Окреслена нами для теоретичного аналізу проблема превентивних можливостей виховання культури поведінки дошкільників як ключова у попередженні поведінкових відхилень об'єктивно інтегрує два важливі аспекти у вихованні дітей дошкільного віку: формування культури їх поведінки як важливої складової формування загальної культури особистості та попередження негативних проявів у поведінці як початкового етапу у виникненні стійких поведінкових відхилень. Причому аспект виховання культури поведінки дитини стосується переважно аналізу її нормативних характеристик на основі врахування дослідницьких позицій науковців різних гуманітарних наук: філософії, соціології, етики, психології, педагогіки.

Формування загальної культури у дитини, аспектом якої є культура поведінки, – головна мета виховання у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці, оскільки процес виховання культури поведінки, починаючи з дошкільного віку, пов'язаний з періодом початкової соціалізації особистості. Це обґрунтовує необхідність розгляду превентивних можливостей феномена культури поведінки, що є можливим за умови окреслення сутності понять, які забезпечують розуміння особливостей виховання культури поведінки

дошкільників; педагогічних аспектів превентивної діяльності; негативних проявів у поведінці дітей дошкільного віку.

Оскільки науковці (Т.Федорова, Т.Федорченко, О.Потапова) розглядають поняття виховання культури поведінки дошкільників як послідовність позитивних кількісних і якісних змін у когнітивній, мотиваційній, емоційно-почуттєвій та діяльній сферах особистості, то недостатня сформованість вказаних показників може розглядатись як передумова зародження і формування поведінкових відхилень [11; 13].

Мета написання статті: узагальнити особливості виховання культури поведінки старших дошкільників та спрогнозувати її превентивні можливості у виникненні поведінкових відхилень.

Реалізація мети вимагала *розв'язання таких дослідницьких завдань*:

1. Здійснити теоретичне обґрунтування проблеми виховання культури поведінки дітей дошкільного віку;

2. З'ясувати сутність та структуру поняття культура поведінки дітей старшого дошкільного віку та спрогнозувати превентивний характер його змісту.

Розв'язання поставлених завдань здійснювалось на основі дослідження двох актуальних проблем,

складність вивчення яких полягала у тому, що передбачала обов'язковість їх інтеграції на рівні розуміння причинно-наслідкової природи детермінант у виникненні поведінкових відхилень у дітей дошкільного віку та прогнозуванні на цій основі превентивних можливостей сформованості культури їх поведінки. Це вимагало теоретичного обґрунтування проблеми виховання культури поведінки дошкільників, показників її сформованості, з одного боку, психолого-педагогічного аналізу особливостей формування негативних проявів у поведінці дошкільників – з іншого, що забезпечувало прогнозування превентивних можливостей змісту складових компонентів культури поведінки дитини.

У перекладі з латинської поняття “негативізм” означає “позбавлений розумних підстав опір суб'єкта діям, що застосовуються до нього”. Спочатку поняття “негативізм” вживалося лише стосовно патологічних явищ, що виникали при деяких формах психічних захворювань. У сучасній науці поняття має набагато ширшу сферу застосування, зокрема, вживається в педагогіці і психології для означення будь-якого невмотивованого опору чужому впливу. Частіше за все негативізм зустрічається у дітей стосовно вимог дорослих, що висувуються без урахування їх потреб [12, с. 5].

Словник основних термінів з превентивного виховання трактує дитячий негативізм як немотивоване і нерозумне протистояння дитини впливу на неї з боку оточення. Негативізм завжди свідчить про негаряди у стосунках між дорослими та дітьми, може виявлятися по-різному: у підвищеній агресивності, упертості, замкнутості, відчуженості тощо [10, с. 63].

Науковці (І.Сікорський, О.Зак, П.Блонський, І.Невський, І.Марценківський, Д.Славіна та ін.), що досліджували дітей з негативними проявами у поведінці, характеризували цю категорію дітей як неслухняних та нечутливих до виховних впливів, для яких властива нестійкість емоцій і настрою, загальмованість або висока збудливість, неорганізованість, агресивність, непередбачувана поведінка, що призвело порушення стосунків з оточенням [12].

У представлених у літературі підходах до класифікації негативних проявів у поведінці в основу покладені різноманітні критерії: головні чинники, умови виховання в сім'ї, ставлення до навчання, низький рівень здібностей тощо.

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що у більшості сучасних та історико-педагогічних дослідженнях науковці, характеризуючи дітей з негативними проявами поведінки чітко не окреслювали їх віковий статус. Як правило, мова йшла про дітей дошкільного та шкільного віку. Проте, враховуючи висновки окремих сучасних дослідників (Т.Федорченко, О.Потапова) про те, що саме негативні прояви є початковим етапом у формуванні поведінкових відхилень і зароджуються та виникають вони саме у дошкільному та молодшому шкільному віці, що одночасно, за оцінкою Т.Є.Федорченко, є найбільш сенситивним для формування культури поведінки, вважаємо, що характеристику негативних проявів у поведінці як початкового етапу у формуванні стійких девіацій у майбутньому варто

обмежувати дошкільним та молодшим шкільним віком [13]. Ми вважаємо, що саме для цих вікових категорій дітей найбільш поширеними є такі негативні прояви у їх поведінці: істерики, агресивність, сором'язливість, замкнутість, нечесність, страхи, гіперактивність. Вони можуть зумовлюватися такими чинниками: неправильними типами виховання в сім'ї, незабезпеченням потреби дитини в увазі і любові, кризами психовікового розвитку дитини, її несприятливою адаптацією до ДНЗ та школи. То які ж превентивні можливості може мати сформованість культури поведінки дітей старшого дошкільного віку щодо попередження окреслених вище негативних проявів у їх поведінці?

Поняття “культура поведінки” розглядається науковцями у різних гуманітарних науках: філософії, етиці, соціології, естетиці, психології, педагогіці. Воно по-різному трактується залежно від того, який аспект культури поведінки або її соціальна функція є предметом конкретного дослідження.

Так, у контексті трактувань гуманітарних наук людська поведінка пов'язується з функціонуванням культури взагалі, що передбачає опанування та засвоєння індивідом її цінностей. Тому цінності світової культури розглядаються науковцями як фундамент і засіб формування культури поведінки зростаючої особистості, а поняття “культура поведінки” аналізувалось відповідно до рівня її гуманізації та відповідності загальнолюдським цінностям і нормам [11].

У філософії поняття “культура поведінки” тісно пов'язується з поняттям “культура” і розглядається як форма відображення загальної культури суспільства. На думку філософів, культурною можна вважати тільки таку поведінку, яка втілюється адекватно закономірностям природи і не суперечить виробленому соціально-історичною практикою принципу гуманізму [11]. У соціології, етиці, психології культура поведінки тісно пов'язується з процесом соціалізації і розглядається науковцями як об'єктивна необхідність виконання особистістю моральних суспільних вимог з метою підтримання взаємин із суспільством. В естетиці культура поведінки розглядається як відповідність внутрішньої культури людини зовнішнім формам її виявлення. Естетичні вимоги визначають зовнішнє оформлення дій і вчинків людини, ґрунтуючись на поняттях “красиве”, “гармонійне”, “досконале” [11].

Таким чином, науковцями в галузі гуманітарних наук поняття “культура поведінки” розглядалось одночасно як результат і показник відповідності дій і вчинків людини існуючим соціальним нормам.

Потреба прогнозування превентивних можливостей культури поведінки дітей дошкільного віку вимагала уточнення змісту цього поняття саме у педагогічній науці. Український педагогічний словник визначає поняття “культура поведінки” як наявність в особистості умінь, які забезпечують дотримання нею основних вимог людського співжиття, дозволяють знаходити правильний тон у спілкуванні з оточенням” [4, с. 182].

С.Петеріна, досліджуючи сутність поняття “культура поведінки дошкільника”, визначає його як сукупність корисних для суспільства стійких форм

повсякденної поведінки дитини у побуті, спілкуванні, у різних видах діяльності [7, с. 6]. Під культурною поведінкою дітей 6–7-го років життя М.А.Федорова розуміє сукупність способів самоорганізації їх діяльності відповідно до морально-етичних вимог суспільства шляхом зіставлення власних “етичних інстанцій” із соціальними очікуваннями рідних, старших, однолітків. Дослідниця розглядає виховання культури поведінки дитини як процес засвоєння нею знань про норми і правила культурної поведінки, накопичення практичного досвіду соціальної поведінки, емоційного переживання міжособистісних взаємин.

Науковці у структурі поняття “культура поведінки дітей 6–7-го років життя”, виділяють емоційно-почуттєвий, ціннісно-мотиваційний, когнітивний і практичний компоненти. Ми вважаємо, що саме розгляд змісту цих компонентів допоможе нам спрогнозувати їх превентивні можливості у попередженні негативних проявів у поведінці дошкільників. Тож проаналізуємо детальніше їх зміст.

Аналізуючи сутність *емоційно-почуттєвого компонента* культури поведінки дошкільників, М.А.Федорова вказує, що її складають емоційна сприйнятливність; сформованість етичних, моральних почуттів (провини, сорому, совісті, відповідальності); здатність до емпатії; наявність емоційно-позитивного ставлення до зразків поведінки, до довілля, людей, себе. Ґрунтуючись на положеннях психологічної науки (І.Бех, Л.Виготський, С.Рубінштейн) про роль емоцій у адекватній взаємодії особистості з навколишнім середовищем та визнання їх як головного механізму внутрішньої регуляції її поведінки, зауважимо, що емоційно-почуттєвий розвиток є одним з найважливіших компонентів процесу формування культури поведінки дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, оскільки на 6–7-му роках життя дитини емоції стають “розумними”, передбачуваними; дитина оволодіває емоційними оцінними еталонами, що відповідають моральним нормам. Тобто основу моральності особистості становлять соціальні емоції і почуття, які в подальшому й визначатимуть її поведінку [1; 3; 9].

За результатами досліджень Т.Федорченко, несформованість соціальних емоцій і почуттів дітей у переддошкільному віці зумовлює порушення їх афективної сфери за типами психічної невідповідності та відповідні відхилення поведінки: нездатність гальмувати свої бажання, підкорятися вимогам дисципліни. Оскільки в сучасних ДНЗ нараховується близько шести відсотків таких дітей, для означення їх поведінки фахівці застосовують термін “синдром психічної невідповідності”, який засвідчує відсутність сформованості власної лінії поведінки дитини через її підвищену навіюваність, схильність керуватися у вчинках емоціями задоволення, нездатністю до вольового зусилля [13, с. 29].

Вивчення змісту когнітивного компонента культури поведінки, на основі аналізу наукових досліджень, дозволяє виділити такі його складові: розвиток самосвідомості особистості; формування соціальних понять, оцінних еталонів; наявність знань про норми культурної та безпечної поведінки й

усвідомлення доцільності їх дотримання; наявність елементарних уявлень та знань про людей, про навколишній світ і формування на цій основі знань морально-естетичних ідеалів, цінностей, зразків поведінки [11]. На думку науковців, формування цього компонента зумовлюється відповідним розвитком пізнавальних психічних процесів старших дошкільників. Внаслідок розвитку довільної пам’яті як новоутворення дошкільного віку, переходу до конкретно-операційного мислення дитина набуває здатності подумки виходити за межі ситуації і діяти в плані загальних уявлень, встановлювати причинно-наслідкові зв’язки між подіями та явищами, які не подані в чуттєвому досвіді, робити логічні висновки (умовисновки). Важливим у контексті превентивних можливостей культури поведінки дошкільників є децентрація мислення – новоутворення, завдяки якому дитина позбувається егоцентричної позиції і набуває здатності змінювати власну точку зору під впливом порівняння та інтеграції з іншими. За оцінкою М.А.Федорової, процес інтеріоризації соціальних цінностей і моральних критеріїв у потреби дитини, що є характерним для дитини 5–6-річного віку, зумовлює виникнення “внутрішніх етичних інстанцій”, що включають уявлення про те, що добре, що погано, про форми соціальної поведінки, визначає вчинки дитини та характер її взаємодії з оточенням [11]. Спочатку знання та уявлення про моральні норми поведінки формуються в єдності зі ставленнями дитини до оточення та у єдності з уміннями й навичками поведінки. На думку І.Беґа, головними умовами перетворення моральних норм на особистісні цінності дитини є їх емоційне переживання самими вихованцями та своєчасне підкріплення вихователем за допомогою таких засобів, як моральна підтримка, акцентуація успіху тощо [1, с. 32].

Відомо, що на формування культури поведінки впливає розвиток самосвідомості, що відображається в Я-концепції особистості – відносно стійкої системи уявлень індивіда про себе, на основі якої він будує взаємини з оточенням і ставиться до себе [8, с. 475]. Центральним компонентом “Я-концепції” є самооцінка особистості, що виступає провідним механізмом саморегулювання поведінки. Особливістю самооцінки старших дошкільників є те, що вона не логічна, а емоційна. Через це уявлення про себе є не об’єктивним, а емоційно-позитивним або емоційно-негативним. Оскільки у дітей цього віку спостерігається схильність до емоційних узагальнень, то дошкільники, у яких сформована позитивна самооцінка, автоматично привласнюють собі й інші позитивні якості та властивості. Тому природно, що уявлення про себе можуть впливати на відповідну лінію поведінки дитини.

Таким чином, формування знань про норми поведінки, формування соціальних понять, оцінних еталонів, розвиток Я-концепції сприяють втіленню моральної свідомості в поведінку дитини. Реалістичність уявлень дитини про себе сприяє свідомій організації власної поведінки, а навички культурної поведінки відповідно зміцнюються, усталюються та стабілізуються.

Обґрунтовуючи зміст ціннісно-мотиваційного компонента культури поведінки дошкільників, ми

спирались на відповідні дослідження в галузі загальної та вікової психології. Психологічно наукою доведено, що основу мотиваційної сфери особистості становлять зумовлені рівнем соціокультурного розвитку суспільства потреби (Б.Ломов, С.Рубінштейн) [9]. Розвиток мотивів старших дошкільників та шестирічних першокласників психологи (Л.Божович, Д.Ельконін) пов'язують із трьома основними процесами, що відбуваються у мотиваційній сфері в цей період: опосередкуванням, ієрархією й усвідомленням мотивів, що призводить до підвищення стійкості поведінки та появи такої її якості, як довільна організація. Дані досліджень Л.Божович засвідчують, що перше місце в ієрархії мотивів у старших дошкільників посідають широкі суспільні мотиви (самоствердження, самовдосконалення, прагнення зробити приємне оточенню). Проте вони є ще досить нестійкі. Через це на вибір лінії поведінки дитини істотно впливає присутність інших людей – дорослих чи однолітків [2]. На думку Л.Божович, В.Мухіної, доброзичливе ставлення з боку оточення задовольняє одну з найважливіших потреб дошкільника – потребу у позитивних емоціях [6, с. 25]. Тому беззаперечно виконання правил поведінки сприймається дитиною як обов'язкова умова для отримання нею схвалення з боку дорослих і збереження позитивних стосунків з ними, що є однією із головних потреб дошкільника. Тож визначальним мотивом, що може спонукати дошкільників дотримуватися норм культурної поведінки, є схвалення дорослими.

У старшому дошкільному віці виконання норм, що постійно підкріплюється позитивними емоціями, починає сприйматися як позитивне саме по собі і виступає у формі деякої узагальненої категорії “треба”. Це свідчить про зародження почуття обов'язку, що є основним моральним мотивом, який безпосередньо визначає поведінку дитини [2, с. 243]. На думку Л.І.Божович, розвиток мотивів обов'язку сприяє тому, що дошкільник набуває здатності стримувати безпосередні бажання, якщо вони суперечать його моральним переконанням. Таким чином, розвиток моральних мотивів та пов'язані з цим зміни у мотиваційній сфері спричиняють якісно новий тип поведінки [2, с. 245].

Результати досліджень І.Беха, О.Кононко, В.Мухіної доводять, що хоча дитина й спроможна протистояти одноліткам, у випадку, коли вони вимагають зробити те, що суперечить її моральним уявленням, знанням, все ж вона ще не може протистояти дорослим, від яких чекає визнання [1; 5; 6].

За даними досліджень, мотивом, що спонукає дошкільників дотримуватися норм соціальної поведінки з однолітками, є потреба у спілкуванні та у спільній діяльності з ними, що розвивається у середньому дошкільному віці. В процесі спілкування з ровесниками у дитини задовольняється потреба у самопізнанні та самооцінці (шляхом порівняння з іншими), потреба у вибірковому

ставленні до оточення, розвивається здатність до емпатії, доброзичливість та увага до партнерів по грі, формується інтерес до певних видів діяльності. Незадоволення цієї потреби у дошкільному дитинстві нічим не компенсується, що може зумовлювати стан емоційного неблагополуччя, негативні емоції, небажані риси поведінки (грубість, агресія, відлюдькуватість). Тож розвиток внутрішньої мотивації поведінки, моральних мотивів, потреби у підтриманні позитивних взаємин з однолітками та дорослими визначають необхідність дотримання дошкільниками норм культурної поведінки.

Практичний компонент культури поведінки передбачає формування довільності поведінки; розвитку саморегуляції поведінки; формування у дитини навичок та звичок культурної поведінки, умінь виявляти негативні емоції соціальними засобами; відсутність проявів деструктивності у поведінці. Психологи підтверджують факт існування невідповідності між знаннями дитини про моральні норми і її реальною поведінкою. Характерною особливістю поведінки дошкільника є прагнення діяти так, як він колись уже робив. Тому все, до чого дитина звикла, здається їй правильним, приємним, а будь-яке порушення встановлених правил викликає невдоволення. Науковцями встановлено, що просоціальна поведінка у дітей віком 5–7 років формується завдяки таким механізмам: спостереження за поведінкою моделі, виконання ролі, індукція. Причому індукція як метод виховання культури поведінки ефективна у використанні референтною групою дорослих [11].

У віці 5–6 років починає формуватися довільна поведінка як найбільш дієва у становленні культури поведінки дитини. У молодшому шкільному віці зароджується вольова поведінка, що характеризується здатністю дитини долати перешкоди і досягати свідомо поставленої мети. Розвиток довільної поведінки пов'язаний із розвитком моральної саморегуляції, яка проявляється у здатності узгоджувати власну поведінку з кращими зразками поведінки однолітків шляхом самопорівняння та у здатності корегувати її з метою пошуку адекватної за даних умов поведінки.

Внаслідок кризи 7 років виникає стала рольова поведінка, яка до цього періоду мала нестійкий і епізодичний характер. Завдяки становленню механізмів статевої диференціації та ідентифікації дитина набуває досвід поведінки, що відповідає її статі, засвоює статеві стереотипи, вправляється в умінні виявляти статевоспецифічні риси [5, с. 235].

Виділені та охарактеризовані нами на основі узагальнень психолого-педагогічних досліджень компоненти культури поведінки дітей дошкільного віку дозволяють спрогнозувати їх превентивні можливості та особливості формування, оскільки важливим у розумінні механізмів виникнення негативних проявів у поведінці дошкільників є врахування проблем дитини при засвоєнні норм культурної поведінки та причин, що їх зумовлюють.

Література

1. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 202 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психологические исследования / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.

3. Выготский Л. С. Кризис 7 лет / Л. С. Выготский // Вопросы детской психологии. – СПб. : СОЮЗ, 1999. – С. 197–212.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
5. Кононко О. Л. Статева самосвідомість як складова морального розвитку дошкільника / О. Л. Кононко // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 2000. Кн. I. – 2000. – С. 234–239.
6. Мухина В. С. Шестилетний ребенок в школе / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1986. – 144 с.
7. Петерина С. В. Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста / С. В. Петерина. – М. : Просвещение, 1986. – 96 с.
8. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
9. Рубинштейн С. Л. Способы воспитания новых привычек / С. Л. Рубинштейн // О воспитании привычек у детей. – М. : Институт практической психологии, 1996. – С. 17–28.
10. Словник основних термінів з превентивного виховання / за заг. ред. д. пед. наук, проф. В. М. Оржеховської. – Тернопіль : Терно-граф, 2007. – 198 с.
11. Федорова М. А. Виховання культури поведінки у дітей 6–7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу “школа – дитячий садок”) : дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук / Федорова Марія Анатоліївна. – Житомир, 2005.
12. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навч.-метод. посіб. / Т. Є. Федорченко. – К. : ТОВ “ХІК”, 2003. – 128 с.
13. Федорченко Т. Є. Рання профілактика девіантної поведінки молодших школярів : навч.-метод. посіб. / Т. Є. Федорченко, О. В. Потапова. – Запоріжжя : ПП “АА Тандем”, 2008. – 236 с.